

Пономаренко Л. Г.,
кандидат філологічних наук, доктор наук із соціальних комунікацій,
професор кафедри видавничої справи, редагування та української філології
Інституту журналістики і масової комунікації
Класичного приватного університету

«МАТИ РАЦІЮ» ЧИ «БУТИ ПРАВИМ»: АВТОРИТЕТНЕ СЛОВО ПРО КУЛЬТУРУ МОВИ ЛІНГВІСТИЧНИХ СЛОВНИКІВ

Анотація. У статті аналізуються стійкі вислови «мати рацію» та «ваша/твоя правда» як українські відповідники росіянізму «бути правим», що утворився в процесі інтерференції української мови до російської та є семантичною калькою. У результаті порівняльного аналізу лінгвістичних словників української мови встановлена відсутність семантичного зв'язку в українській мові між цими висловами.

Ключові слова: культура мови, лінгвістичні словники, стійкий вислів, інтерференція, семантичні кальки.

Постановка проблеми. Питання культури мови в ХХІ ст. не лише не втрачають своєї актуальності, а й набувають її з огляду на такі ознаки сучасного суспільства, як висока технологічність і неймовірна швидкість. Значний шматок свого життя пересічний українець проводить у мережі Інтернет, спілкуючись у соціальних мережах, чатах, на форумах тощо. Хоч таке спілкування й відбувається в письмовій формі, проте не вимагає від співрозмовника високої культури мови, оскільки передбачає значну швидкість (тож ніколи мізкувати над тим, як сказати, головне – що сказати), а, відповідно, й подання основного, що також виключає психологічний контакт, оскільки співрозмовника не бачиш, а у «вічі комп'ютеру» дивитися не соромно. А щоб писати швидко та ще й грамотно, потрібно добре володіти мовою, що передбачає наявність знань і вміння їх застосовувати на практиці, а також елементарну уважність, щоб не вкрасилися такі банальні помилки, як одруківки.

Попри те, що з культури мови є значна кількість довідкової літератури, й до сьогодні серед українців часто розпалюються суперечки, зокрема в безмежних просторах світової мережі. Одна з таких дискусій і стала поштовхом до сьогоднішнього дослідження в жанрі наукової статті. А питання, над яким мізкували українськомовні й не дуже мовці, на перший погляд здається не таким вже й складним: який правильний відповідник до російського вислову *ты прав – бути правим чи мати рацію?* Той факт, що це питання постало й жваво обговорювалося, свідчить про те, що є небайдужі мовці, яким зовсім не однаково не лише, *що* говорити, а і *як правильно* говорити.

З метою з'ясування цього питання звернімося спочатку до компетентних джерел з культури мови. Як стверджують мовознавці-сучасники, зокрема Олександр Пономарів [1, с. 148–149] та Іван Вихованець [2, с. 77–79], *бути правим* – це калькований вислів із російської мови, який є не природним, а нав'язаним українській мові. У значенні «мати слухину думку» найближчі його відповідники в українській мові – *мати рацію* та *ваша (твоя) правда*.

З таким станом справ частина учасників згаданої віртуальної дискусії не погоджуються [3]. Найперше їх не влаштовує той факт, що вислів *мати рацію* – це найкращий відповідник до русизму *бути правим*, оскільки ключове слово у фразеологізмі-відповіднику – *рація* – запозичене. Загалом думки незгідливих мовців зводяться до трьох таких тез:

- 1) не варто замінювати слов'янське слово латинським;
- 2) слово *рація* має омонім із значенням *радіостанція*;
- 3) з цих двох висловів автоматично обраний той, що далі від російської мови, але він у цьому випадку не найкращий.

Мета статті – обґрунтувати доречність вживання висловів *мати рацію* та *ваша (твоя) правда* як найкращих українських відповідників до російського вислову *ты прав*.

Для досягнення зазначеної мети поставлено такі завдання:

- 1) з'ясувати значення іменника *рація*;
- 2) визначити значення та можливі синоніми прикметника *правий*;
- 3) зробити висновок, який із цих іменників має близьке значення до значення відповідного фразеологізму;
- 5) знайти джерела, які містять фразеологізми *мати рацію* чи *бути правим*;
- 6) підсумувати, який із двох фразеологізмів – *мати рацію* чи *бути правим* – більше відповідає нормам сучасної української мови.

Виклад основного матеріалу дослідження. Починаймо дослідницький пошук із значення слів. Звичайно, як тут не взятися за «Словарь української мови» Бориса Грінченка?

Латинське запозичення *рація* в «Словарі української мови» Бориса Грінченка подане з такими значеннями:

- 1) основа, причина, привід, до прикладу: «*Чи не мавно цей чоловік рації?*», «*І чи не мала ж вона рації написати до його після щирої розмови з ним?*»;
- 2) вітальне слово, поздоровлення, до прикладу: «*Посли к латину приступились, три рази низько поклонились, а старший рацію сказав*» [4, с. 8].

До вислову *мати рацію*, що має значення «мати слухину думку» ближчим є перше значення іменника *рація*. До речі, про рацію як радіостанцію за часів Бориса Грінченка ще ніхто нічого не знав, а для нас з вами – це вже майже архаїзм. Ось такий яскравий доказ швидкоплинності часу й тимчасовості певних лінгвістичних статусів, зокрема, як у нашому випадку, нової та застарілої лексики.

Звернімося також до аналізу прикметника *правий* у цьому ж «Словарі української мови» Бориса Грінченка.

Одразу зазначимо, що в цьому слові можливі два наголоси, від яких залежить його семантика. Так, зазначений словник подає такі значення лексеми **правий** (з наголосом на першому складі):

1) справедливий, праведний, безгрішний, до прикладу: «**Боже правий!**», «**Ні правого** Господь не відтихає і грішному руки він не протягне»;

2) невинний (прикладів для ілюстрації значення не подано) [5, с. 399].

Водночас прикметник **правий** (з наголосом на другому складі) має лише одне значення – рівний і прямий, перпендикулярний, до прикладу: «**Рубайся, деревце, криве і праве**», «**Правими** робить стежки його (Євангелія від Луки)», «**Як права солома, то добре топоти, а як стара та перебіта, так погано горить**», «**Ой не ступай, мила, правою ногою**» [5, с. 399].

Тож у «Словарі української мови» Бориса Грінченка найближчим до російського фразеологізму **быть правым** є перше значення іменника **рація**.

Для подальшого порівняння звертаємося до «Словника іншомовних слів» (2000). Іменник **рація** тут поданий лише як скорочення від **радіостанції**, проте детально проаналізовано прикметник **раціональний**, що нас загалом влаштовує.

Тож **раціональний** (в основі латинізм *rationalis* – розумний) має такі значення:

1) що стосується раціоналізму, одне з визначень якого – розсудливе ставлення до дійсності;

2) обґрунтований, доцільний [6, с. 482].

Отже, перше значення **раціональний** опосередковано, а друге безпосередньо пов'язане із значенням фразеологізму **мати рацію**.

З метою виявлення інших можливих значень аналізованих нами слів звертаємося також до «Словника синонімів української мови» (2001).

Прикметник **правий** має синоніми у таких значеннях:

1) як **невинний**, тобто який не має за собою вини й ні в чому не провинився. Синоніми: *безвинний, безневинний, невинуватий, не винуватий, неповинний*.

Наприклад: «**Хто там правий, а хто винуватий, – Господь його розбере**» (Панас Мирний).

Крім того, прикметник **правий** вживається в складі фразеологізму **правий і винуватий** у значенні «усі без винятку», до прикладу: «– **Куля лукава: кладе правого й виноватого [винуватого]**» (П. Куліш) [7, с. 957];

2) як **правильний** у таких двох значеннях:

а) той, що відповідає справжньому стану речей, не розходиться з правдою.

Синоніми: *істинний, справедливий, правий, правдивий, рідше – певний*.

Наприклад: «**За правду, браття, єднаймося щиро, Єдиний маєм правий шлях**» (Леся Українка);

б) який задовольняє правила пропорції та симетрії, щоправда, зі стилістичною позначкою *заст.*

Синоніми: *пропорційний, строгий, регулярний*.

Наприклад: «**Праві (тобто правильні – Л. П.) очертю лиця мали артистичну тонкість**» (Олена Пчілка) [8, с. 380];

3) як **справедливий** у таких двох значеннях:

а) який ґрунтується на правді чи/та має обґрунтовані підстави.

Синоніми: *законний, слушний, праведний, правдивий*.

Наприклад: «**Злічим, брати... борців за волю, що сей рік в бою правім полягли**» (І. Франко);

б) який характеризується справедливістю.

Синоніми: *правдивий, праведний; правосудний; непогрішимий, непогрішний, безгрішний* [8, с. 668].

Звернімося також до прикметника **правий**, значення якого в «Словнику української мови» означено як «розташований на тому боці тіла, що протилежний лівому» [9].

Наприклад: «**На правій руці у мене аж три срібних персні було**» (Панас Мирний).

Крім того, є омограф **правий**, який має значення *прямий*, тобто рівно витягнутий у якомусь напрямку, без вигинів, закрутів. Щоправда, також зі стилістичними позначками – *заст.* (застаріле) і *діал.* (діалектне).

Синоніми: *рівний, простий* (розм.).

Наприклад: «**Рубайся, дерево, криве і праве**» (М. Номис) [8, с. 502].

На основі проаналізованого матеріалу зі «Словника синонімів української мови» підсумовуємо, що названий словник у жодному зі значень не згадує про те, що прикметник **правий** (до речі, з будь-яким наголосом) має хоч якийсь стосунок до значення вислову **мати рацію**.

З огляду на те, що вислів **мати рацію** є фразеологізмом, то для повноти нашого аналізу розглянемо його значення у відповідних фразеологічних словниках, зокрема часів Незалежності України. Так, у давнішому двотомному «Фразеологічному словнику української мови» (1993) вислів **мати рацію** поданий так:

1) бути правим; правильно, слушно думати, говорити, діяти [10, с. 474].

Звернімо увагу, що у більш пізньому одотомному «Словнику фразеологізмів української мови», що з'явився за 10 років, першу частину значення – **бути правим** – усунуто. Тож у «Словнику фразеологізмів української мови» (2003) словникова стаття до фразеологізму **мати рацію** набула такого вигляду:

1) правильно, слушно, вважати, думати, говорити:

Наприклад: «– **Шевченко має рацію**, – сказав Гулак. – **Найбільше зло – кріпаччина, і бити треба в неї**» (Василь Шевчук). «**У суперечці народжується істина. – Знов ти маєш рацію**, – згодився Васюта» (Ю. Шовкопляс);

2) виявлятися слушним, правильним; бути обґрунтованим, переконливим (про думку, слова тощо).

Наприклад: «**Ваша догадка має рацію**, і я раджу вам піти шляхом, відзначеним мною на карті» (Н. Рибак).

Можливий варіант до фразеологізму **мати рацію** – **мати цілковиту рацію**.

Наприклад: «**Цілковський має цілковиту рацію**, коли висловив думку про майбутнє підкорення людиною навколосонячного простору» (Із журналу) [11, с. 376].

При цьому ні «Фразеологічний словник української мови», ні «Словник фразеологізмів української мови» не містять стійкого вислову **бути правим** (хоча б із якимось наголосом).

Отже, усі ці тривалі спостереження підводять нас до висновку, що фразеологізм **мати рацію** вживається у значенні «мати слушну, доречну думку» та є найближчим відповідником російського фразеологізму **быть правым**. А зараз спробуємо спростувати так звані аргументи незгідливих мовців.

По-перше, хоч ключове слово **рація** іншомовного походження, проте воно досить давно увійшло в українську мову (доказом чого є наведена словникова стаття із «Словаря української мови» Бориса Грінченка). Крім того, на сьогодні це слово має значне словотвірне гніздо (сукупність слів одного кореня): *рація, раціональний, раціоналізатор, раціоналізаторський*. Така «мовне оточення родичами одного кореня» свідчить також про те, що слово давно й добре прижилося в нашій рідній мові.

По-друге, новотвір радянської доби – ра(діостан)ція (скорочення якої є омонімом, зокрема його різновидом – омографом – до «латинської» **рації**) – набагато пізнішого походження й не має жодного стосунку до нашої **рації** та, відповідно, не повинен «затмарювати» собою **рації** як *слухної, доречної думки*.

По-третє, на основі дослідження вважаємо, що думки частини незгідливих читачів щодо «автоматичного вибору» фразеологізму **мати рацію** з огляду на те, що він далі від російської мови, не мають жодних підстав: такий вибір обгрунтований. Тож радимо сміливо вживати в наших як усному мовленні, так і на письмі фразеологізм **мати рацію**.

Проте, як було зазначено одразу, вислів **мати рацію** – не єдиний відповідник російського фразеологізму **быть правым**. Повноцінним синонімом до фразеологізму **мати рацію** обидва науковці (О. Пономарів та І. Вихованець) називають також вислів **ваша (твоя) правда**, з чим ми погоджуємося. Єдине наше уточнення з приводу семантико-стилістичного відтінку: **мати рацію** частіше функціонує в офіційному вжитку, а **ваша (твоя) правда** – в розмовному мовленні. Цікаво, що відомий у сучасному бізнесовому колі російськомовний вислів «Клиент всегда прав» має чудовий відповідник «**Ваша правда, клієнте!**» (до речі, уже є чудовим заголовком до статті [12]). Крім того, як синоніми пропонуємо також уживати такі вислови: **ваша думка слухна/доречна**.

Наводжу також власноруч складені речення з фразеологізмами **мати рацію** та **ваша (твоя) правда** з метою ілюстрації вживання цих висловів в офіційному мовленні: «Наш керівник, як завжди, **має рацію**: потрібно прислухатися до клієнта». «Сперечатися **не було рації**: мій співрозмовник був зятим прихильником здорового способу життя». «Ви з дитинства розмовляєте українською? – **Ваша правда**, увібрал її ще з материнським молоком». «Уважаю, що **рішення** нашого керівництва відзначити премією провідного менеджера Іваненка є **слухним** і на часі». «Пане інженере, маю визнати, що **Ваша пропозиція** щодо умов дотримання температурного режиму на нашому підприємстві є цілком **доречною**».

Порівнявши частотність уживання вислову-росіянізму «бути правим» із його нормативним відповідником «мати рацію» в сучасних Інтернет-ЗМІ, варто відзначити позитивну тенденцію: «мати рацію» таки вживається частіше, ніж його відповідник-росіянізм. Звернімося до прикладів уживання фразеологізму «мати рацію» в поважному Інтернет-виданні Gazeta.dt.ua: «**Мають рацію** ті критики, які кажуть, що після відходу в інший світ Всеволода Нестайка українська дитяча література «осиротіла» (gazeta.dt.ua., 26.09.2014), «Українська криза довела, що Збігнев Бжезінський **має рацію**, зазначивши, що лише повний контроль над Україною дасть можливість Путіну відновити

Російську імперію і в такий спосіб протистояти економічній і політичній силі Євросоюзу на всьому Євразійському просторі» (gazeta.dt.ua., 19.09.2014), «Василь Григорович як філософ, звичайно, **має рацію**: забагато знань не буває. А якщо подивитися на ситуацію з приземлених позицій? Бюджет оплачує підготовку фахівця (щоправда, на «виході» не завжди виходить фахівець), і при цьому економіці він не потрібен» (gazeta.dt.ua., 25.04.2014).

Варто зазначити, що все ж таки в Інтернет-ЗМІ трапляється росіянізм «бути правим», і навіть у заголовках, як-от: «Юрій Шевель: «Мілевський був правий, коли говорив про Блохіна» (http://1927.kiev.ua, 23.04.2014), «ЗМІ: Рибак був правий, не повіривши в справжність підписів опозиції?» (http://www.ukrinform.ua, 31.01.2013), у тексті «Якщо справа доходить до суті відносин між Росія-Україна-Польща-Європа, звичайно, Сікорський був правим...», – зауважив колишній прем'єр-міністр Польщі Дональд Туск (http://expres.ua, 28.11.2014). Наведені приклади із сучасних Інтернет-ЗМІ доводять актуальність нашого дослідження й потребу в ньому, зокрема, для журналістів, блогерів, редакторів тощо.

Тож вислів **бути правим** в українській мові – це так званий суржикізм, що утворився в результаті процесу фонетичної адаптації російського вислову в українській мові. За словами І. Фаріон, основним механізмом запуску суржикізмів на просторі української мови та в підсвідомість пересічного мовця є інтерференція, тобто негативний вплив однієї мови на іншу в умовах нерівноправної двомовності. Інтерференція в лексичному складі мови породжує семантичні кальки, тобто перенесення чужомовного значення в українську фонетичну оболонку [13, с. 136–137]. Як підкреслює І. Фаріон, кожна мова – це окрема національна й інтелектуально-естетична картина світу, і щоб вона була і здійснювалася, мусить працювати така критична маса лексики, що відрізнятиме її від усіх інших [13, с. 136].

Висновки. Отже, як би ми не називали вислови, на кшталт **бути правим**, – суржикізм, русизм, росіянізм, семантична калька, проте сутність таких слів і висловів одна й та сама: це свідчення низького рівня культури мовлення мовця. На нашу думку, такі вислови можна назвати ще недоперекладами: уже й не російський, але ще й не український, тобто десь застряг посередині. Звісно, варто було б пошукати в українській мові відповідників, а не «притягати за вуха» цей російський вислів до особливостей української мови.

Як ми пересвідчилися під час порівняльного аналізу висловів **бути правим**, **мати рацію** та **ваша правда**, жоден зі словників – «Словарь української мови» Бориса Грінченка, «Словник іншомовних слів» (2000), «Словник синонімів української мови», «Словник фразеологізмів української мови» (2003) та «Фразеологічний словник української мови» (1993) – не вказує на спільність значення фразеологізму-росіянізму із двома його нормативними відповідниками в українській мові. І, попри іншомовне походження другої частини вислову **мати рацію**, саме він є найбільш уживаним відповідником до російського **быть правым** в українській мові, зокрема в офіційному мовленні.

Перспективи подальшого дослідження цієї теми вбачаємо в проведенні порівняльного аналізу інших семан-

тичних кальок, що утворилися в українській мові внаслідок інтерференції, як-от: *мати відношення* (український відповідник – *мати стосунок*), займатися торгівлею (український відповідник – *торгувати*), заключати договір (український відповідник – *укладати угоду*) тощо.

Література:

1. Пономарів О. Культура слова : Мовностилістичні поради : [навч. посіб.] / О. Пономарів. – 2-ге вид., стереотип. – К. : Либідь, 2001. – 240 с.
2. Вихованець І. Розмовляймо українською / І. Вихованець. – К. : Пульсари, 2012. – 160 с.
3. Бути правим, мати рацію, мати слухність [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ua-etymology.livejournal.com/273905.html>.
4. Словарь української мови : у 4 т. / упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Грінченко. – К., 1909. – Т. IV : Р–Я. – 1909. – 563 с.
5. Словарь української мови : у 4 т. / упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Грінченко. – К., 1909. – Т. III : О–П. – 1909. – 506 с.
6. Словник іншомовних слів / уклад.: С.М. Морозов, Л.М. Шкарапуца. – К. : Наукова думка, 2000. – 680 с.
7. Словник синонімів української мови : у 2 т. / А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк, С.І. Головащук та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 1. – 2001. – 1040 с.
8. Словник синонімів української мови : у 2 т. / А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк, С.І. Головащук та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 2. – 2001. – 960 с.
9. Словник української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу : sum.in.ua/s/pravyj.
10. Фразеологічний словник української мови / уклад.: В.М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 1993 – 984 с.
11. Словник фразеологізмів української мови / уклад.: В.М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 2003 – 1104 с.
12. Ваша правда, клієнте! [Електронний ресурс]. – Режим доступу : fp.com.ua/articles/vasha-pravda-kliyente.
13. Фаріон І.Д. Мовна норма: знищення, пошук, віднова (культура мовлення публічних людей) : [монографія] / І.Д. Фаріон. – 3-тє вид., доп. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2013. – 332 с.

Пономаренко Л. Г. «Мати рацію» или «бути правим»: авторитетное слово о культуре языка лингвистических словарей

Аннотация. В статье анализируются устойчивые выражения «мати рацію» и «ваша/твоя правда» как украинские соответствия русизма «бути правим», который образовался в процессе интерференции украинского языка к русскому и есть семантической калькой. В результате сравнительного анализа лингвистических словарей украинского языка определено отсутствие семантической связи в украинском языке между этими выражениями.

Ключевые слова: культура языка, лингвистические словари, устойчивое выражение, интерференция, семантические кальки.

Ponomarenko L. “Make Sense” or “Be Right”: competent word of linguistic dictionaries of culture of language

Summary. The article highlights are analyzed persistent expression “make sense” and “your truth” as Ukrainian equivalents to Russian “be right”, that appeared by a process of phonetic adaptation of the Russian expression in Ukrainian and is a semantic calque. As a result of comparative analysis of linguistic dictionaries of Ukrainian the set absence of semantic connection is in Ukrainian between these expressions.

Key words: culture of language, linguistic dictionaries, persistent expression, interference, semantic calque.